

LES FUNCIONS HERÀLDIQUES DELS FLABIOLAIRES CATALANO-ARAGONESOS A NÀPOLS ENTRE ELS SEGLES XV I XVI

CARLES MAS I GARCIA

Barcelona

Primera part

Introducció

Aquesta comunicació pretén donar a conèixer la informació textual i iconogràfica referida a les flautes i els tambors en general, continguda en l'única còpia coneguda de la *Cronaca del Ferraiolo*, la qual tracta dels fets del regne de Nàpols sota la corona catalano-aragonesa en els darrers anys del s. xv. Vol ser també una aportació a l'estudi històric de les flautes de tipologia propera al flabiol.¹

Aquest document ja havia estat descrit amb anterioritat per Filangieri (1956);² tanmateix, fa ben poc que hom ha

1. En aquest treball, *flabiol* designa específicament la tipologia de l'instrument català actual d'aquest nom. Quan escric amb la grafia arcaica *flaviol* em refereixo a les citacions del segle xv, quan, segons sembla, aquesta paraula anomenava qualsevol flauta a una mà.

2. Filangieri, Riccardo (1956): *Una cronaca napoletana figurata del quattrocento [la Cronaca del Ferraiolo]*. Nàpols: L'Arte Tipografica. (Accademia Nazionale di Archeologia, lettere e belle arti di Napoli). Conté l'edició crítica del manuscrit, amb transcripció i una selecció facsimil del manuscrit i dels dibuixos, en blanc i negre i en colors. Mantindré, per a les reproduccions dels dibuixos, la numeració de les làmines de l'edició de Filangieri (en xifres romanes) o la numeració del foli de l'original del manuscrit.

començat a aprofitar-ne les informacions organològiques i coreogràfiques que conté (Sparti 1996).³ Dec a aquests dos autors la major part de les informacions generals que apporto referents al manuscrit. Seguiré, igualment, la transcripció que en féu Filagieri, i mostraré algunes de les imatges de la seva edició.

El meu agraïment a la professora Barbara Sparti, que m'ha facilitat a Roma les referències d'aquesta font d'informació i les primeres còpies del document original; a ella així com a Filangieri els pertoca directament el mèrit de la redescoberta.

A la tercera part de l'article, citaré l'*Orchésographie* de Thoinot Arbeau,⁴ tractat francès de música i de dansa imprès a finals del segle XVI, que ens pot aclarir coses sobre l'ús militar, solemne i recreatiu de les flautes i els tambors a França, durant el segle següent a aquestes referències napolitanes i catalano-aragoneses. Tot plegat ens farà llum sobre un període de poc més de 100 anys.

La meva aportació serà reflexionar sobre les tipologies dels instruments del tipus flauta i tambor que apareixen en aquest document, i proposar una nova via d'investigació en l'estudi de les pràctiques musicals associades al conjunt flautes-amb-tambor, especialment sobre la pertinència d'associar tipologia organològica, contexte i funció social dels músics, i si aquests representen, potser, una tradició instrumental.

3. Sparti, Barbara (1996): *Dancing couples behind the scenes: recently discovered Italian illustrations, 1470-1550*. Imago Musicae XIII, 1996, International Yearbook of Musical Iconography, Libreria Musicale Italiana. Aquest article és una versió revisada de la comunicació presentada al 8è Congrés Internacional de l'ICTM Study Group for Musical Iconography, a Sedano (Burgos), el maig del 1996. El tema del congrés va ser «Imatges de música i dansa de les festes populars i de cort a l'Europa del sud entre 1500 i 1750».

4. Arbeau, Thoinot [Jehan Tabourot] (1588): «*Orchesographie /et traicte en forme de dialogue, par lequel toutes personnes peuvent facilement apprendre & pratiquer l'honneste exercice des dances*», Jehan des Preyz, Langres, 1588, 1589, 1596. Edicions facsímils consultades: Minkoff Reprint, Ginebra, 1972 (per a l'edició de 1596), i Guéniot, Langres, 1988 (per a l'edició de 1588).

Segona part: la *Cronaca del Ferraiolo*

Breu notícia del document

El còdex napolità Ms. M. 801 de la Pierpont Morgan Library de Nova York, conté, entre altres textos històrics, part de la famosa *Cronaca di Partenope*⁵ i l'únic exemplar conegut de la *Cronaca del Ferraiolo*, que tracta dels fets del regne de Nàpols sota la corona catalano-aragonesa. La *Cronaca del Ferraiolo* ocupa 60 dels 150 fulls de paper de 43x28 cm que formen el còdex, i està il·lustrada amb 117 dibuixos a ploma, alguns dels quals acolorits.

Estalviaré aquí la meticulosa argumentació de Filangieri i faré meves les seves conclusions:

– La *Cronaca del Ferraiolo* va acabar d'escriure's el 1498 o molt poc més tard; l'exemplar que se'n conserva és còpia d'un original il·lustrat. A la còpia, primer es va escriure tot el text de raig, amb una lletra humanística igualada però no cal·ligràfica, deixant els espais de les imatges en blanc. Les il·lustracions corresponen a tres mans diferents: un il·luminador de l'escola dels Rabicano i dos dibuixants, l'un molt més fi que l'altre.

– Hi ha motius poderosos per pensar que els dibuixos i fins les decoracions de marges i caplletres de l'exemplar conservat són còpia dels de l'original.

– L'autor del text i de les il·lustracions originals havia de ser la mateixa persona: «el lèxic, l'ortografia i la sintaxi són les d'un home del poble, però que sap de lletra [...] les observacions que fa són curoses i revelen una habilitat particular per a les descripcions i per a la valoració de les coses precioses [...]». En sabem el cognom: després d'haver descrit el triomf d'Alfons

5. La *Cronaca di Partenope* era considerada la història oficial de la ciutat de Nàpols, i era costum de les famílies patrícies napolitanes que tenien biblioteca de fer-se-la transcriure. La *Cronaca di Partenope* fou editada tres vegades. L'edició prínceps, raríssima, fou a cura de Francesco del Tупpo entre 1486 i 1490; la versió del còdex n'és còpia.

d'Aragó, va afegir: *Lo quale ditto trionfo me l'ave dato mio padre Francisco Ferraiolo, che se trova a vedere ditta intrata.* I precisament els anys en què el cronista va començar a escriure les coses sentides o vistes per ell mateix, vivien a Nàpols dos joiers de cognom Ferraiolo, Giovanni i Leonardo. Sembla prou probable que un d'aquests dos, o algú altre de la mateixa família de joiers, hagi estat l'autor de l'original de la crònica.

– L'autor del text i de les il·lustracions originals és un testimoni que ha vist personalment el que explica, o que ho ha sentit explicar de primera mà. Ferraiolo té una cura particular en les descripcions de les solemnitats que se celebraven a la ciutat, especialment en tot allò que es veia pels carrers, i descriu els paraments i els vestits, i enumera les coses precioses i llur valor. La resta de les cròniques ens pervenen de notaris o d'homes de la cúria; Ferraiolo, en canvi, és un home del poble, i com a tal ignora moltes coses i escriu el que ha vist amb els seus propis ulls, o que ha sentit a dir: *e tutto questo vidi con l'ochie mieye...* i anota els esdeveniments de vegades dia a dia *in questo dì presente*, o un cert temps després, resumint en un sol paràgraf fets esdevinguts en dies diversos, i de vegades fins i tot en mesos diferents.

– El text es refereix en molts llocs als dibuixos que l'il·lustren, els quals tenen una clara intencionalitat de figuració realista. Així, per exemple, després d'haver descrit el triomf d'Alfons, acaba amb les paraules *secundo appare* («tal i com es veu»), seguides del dibuix. En un altre lloc, abans del dibuix de la processó de Carles VIII, escriu: *Qua èi la intrata de la Maistà del sig. Re de Franza.* I per acabar, parlant dels danys provocats per un bombardeig de la torre de San Vincenzo, afegeix *accossy como la trovate depenta* («Tal i com està pintada»).

– L'autor, Ferraiolo, estava «sincerament lligat a la casa d'Aragó, n'esmenta els sobirans i els prínceps sempre amb el més gran respecte; els exalça sempre que pot; durant els dies adversos no fa comentaris, però així que la fortuna els torna a somriure se'n gauba». Per exemple, quan els exèrcits del partit

francès falliren en l'intent contra Ischia, ell se'n riu i n'explica episodis que els posen en ridícul. I quan Carles VIII es retira i Ferran II torna a Nàpols, anomena «digne i fidel» el poble que li obre les portes, i ens surt amb expressions d'una ingenuïtat commovedora com aquesta: *Et quisto dì fo tanto bello che le prete della via sautavano e lle stelle dello cielo grillavano e li piscie in maro iuntavano, tanta era l'alegreze de quisto Signiure, quale era ben voluto da tutt'omo, fino a li figlioli!*⁶

—L'interès major de la crònica resideix en les il·lustracions; i això tant per la seva qualitat iconogràfica com per la documentació de la ciutat, llocs, monuments, naus i vaixells, vestits, decoracions, armes, instruments, vaixelles i tota mena de curiositats.

A tot això puc afegir, si és que calia, que el caràcter històric de la *Cronaca del Ferraiolo* és confirmat per fonts barcelonines. Per exemple, podem resseguir a les Rúbriques de Bruniquer l'entrada a Nàpols del rei Ferrante el 1491, o la presa d'Otranto el mateix any.⁷

Seguidament mostraré alguns exemples dels relats i de les imatges de la *Cronaca*.

*Exemple I: Nàpols-Barcelona,
anada i tornada del Duc de Calàbria*

Anno domino 1476

lo illostrissimo sig. Duca de Calabria andò in Barzellona a pigliare la sorella del sig. Re de Spagnia, che era mugliera del sig. re Ferrante; lo quale se chiamava la illostrissima Riina signiora

6. «I aquest dia fou tan bonic que les parets dels carrers saltaven i les estrelles del cel lluïen i els peixos del mar s'ajuntaven, tanta era l'alegria d'aquest Senyor, el qual era estimat per tothom, àdhuc per la canalla!».

7. Rúbriques de Bruniquer, *Ceremonial dels Magnífichs Consellers y Regiment de la Ciutat de Barcelona*, 26 de juny i 12 d'octubre de 1491. Vol. I. Barcelona, 1912: 287-290.

Juanna. Partiose con una bella armata de galee et nave, et principe signure et barune assai, con grande pompa.⁸

L'esposa era Joana, germana de Ferran II d'Aragó i Vè de Catalunya, que s'anomenaria el Catòlic més tard; era doncs cosina de Ferrante I, vidu, el qual s'havia de casar amb ella (per procuració, en la persona de Don Alfonso, Duc de Calàbria). A partir d'aquesta cita, podem seguir l'arribada del Duc de Calàbria a Barcelona, cinc setmanes més tard. Comparant les descripcions dels actes i, sobretot, els instruments citats per altres cròniques municipals barcelonines, l'ordre d'aquests instruments durant les entrades reials i altres solemnitats, no sabria dir si les entrades es realitzaven amb el mateix protocol a Catalunya i al Regne de Nàpols, però les descripcions no semblen ser gaire diferents. Estudiant de manera general el conjunt de la documentació, tinc la impressió que els codis per establir la importància dels esdeveniments (entrades, comitives, processons solemnes, ambaixades...) i la manera d'organitzar-los —i els instruments que els han d'acompanyar— són els mateixos.

Entrada del Duc de Calabria Don Alfonso, fill del Rey D.n Ferrando de Napols, qui venia com â Procurador de son Pare â desposarse ab la Infanta D.ª Joana filla del Rey D.n Joan, fou â 20 de juliol 1477, y fouli fet Pont, y entrâ ab Pali per orde del Rey, per que los Consellers deyan que pus no era fill del Rey nostro, no li podían fer cerimonia, sino de ordinació del Rey com se refer â 17 de juny. A 19 de Juliol deliberan darli Collació. **A 26 deliberran dar 25 (lliures) repartides entre los Trompetes, Menestrils, Arauts, y Albardans del Duc**, y las sposallas se feren â 28, y los Consellers hi foren convidats, y per que lo dit Duc ans de entrar assí, restâ â Badalona en la torre de M.^o Pere de Sentcliment, per-

8. «En l'any del Senyor 1476 [en realitat, l'11 de juny de 1477] l'il·lustríssim senyor Duc de Calàbria marxà cap a Barcelona per anar a buscar la germana del senyor rei d'Espanya, que era muller del senyor rei Ferrante; la qual es deia la il·lustríssima reina senyora Juanna. Va partir amb una bella armada de galeres i naus, i prínceps, senyors i barons nombrosos, amb gran pompa.»

ço lo Rey y Reyna ab la Infanta ab parer dels Consellers, anaren â visitarlo, y la Reyna portá la Infanta â las ancas de la sua mula. A 19 de Juliol lo Rey demana als Consellers que fessen acompanyar al Duc, y â la Reyna â Napols **per las duas galeras de la Ciutat**.⁹ [Continua la descripció de la coronació de Joana com a reina a la Plaça del Rei de Barcelona, el 6 d'agost 1477].

La Ciutat de Barcelona va pagar doncs els trompetes, menestrils, heralds i albardans del Duc de Calàbria, i dos vaixells perquè els acompanyessin a Nàpols.

A li 1477, che fo alli XI de sottiembro intrao in la cità de Napole la illostrissima sig. Riina mugliere del sig. re Ferrante, lo quale portò lo illostrissimo sig. Duca de Calabria ditto don Alfonso de Aragona; et vennero con grossa armata, lo quale intrò lo Molo grande; et da fore lo Molo uno miglio attorno tutto pino de galee et nave. Et dove sta la fontana dello Molo grande se fece uno ponte di ligniano tutto lavorato de penture, lo quale inzeva sopra maro ei una galea longa, per desmontare la sig. Riina con l'autre signore. Et sig. re Ferrante le inziò innante ad recepirela sopra lo ditto Molo; et lomonarie et triunfe assai se fecino, che non se senteva autro che canpane et bonmarde de lo castiello, et le nave tirano.

A Barcelona no van voler fer-li ni cadafal ni envelat a la Plaça del Rei, però a Nàpols Joana hi entra com a reina i li fan un pont al port per sobre del mar... El dibuix que acompanya aquesta cita mostra les naus al port de Nàpols, i l'arribada de la Reina Joana, però no, malhauradament, els trompetes ni altres músics...

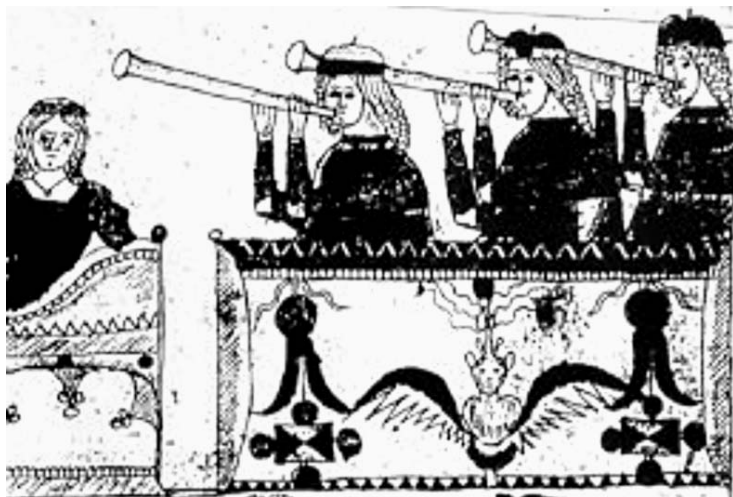
En tot cas, sabem reunint aquestes referències que les naus que es veuen poden ser les dues galeres de Barcelona, i que hi anaven uns quants trompeters i menestrils que havien cobrat de la Ciutat de Barcelona.

9. Rúbriques de Bruniquer, vol. I: 242.

Exemple II: ¿Xirimies?.

El relat del casament de Marco Coppola, fill del Comte de Sarno, amb Maria Piccolomini, filla del Duc d'Amalfi, l'1 d'octubre de 1486, en presència del rei, explica com aquest va avortar una conspiració, empresonant el pare del nuvi i altres senyors mentre les dones i la majoria dels convidats *ballaven i es daven gran pler*.

La il·lustració mostra dues parelles de balladors i tres sonadors d'instrument de vent, pràcticament idèntics. Els instruments em semblen més xirimies que no les trompetes o els tubicini que hi veu Filangieri: els músics toquen amb les dues mans centrades a la part superior de l'instrument (com es fa amb les xirimies), mentre que per tocar una trompeta heràldica amb una mà ja n'hi ha prou, com pot veure's en altres il·lustracions.

Exemple II: fo. 92r, escena de dansa en presència del rei: els músics.

*Exemple III: Entrada a la ciutat de Nàpols
de l'ambaixador del Rei d'Espanya*

Die XXI del sopra ditto mese 1486 intrao in la cità de Napole lo imbasciatore dela maistà del sig. Re de Spagna, et inciole innante ad affrontare lo Conte de Potenza et lo Conte de Menafra et lo figlio del sig. don Arricho et piscope et cinco maziere et de multe altre agente, et dece trombette et dui tamborrine et quatto bifare et triunfe assai.¹⁰

Com anirem veient, les imatges no reprodueixen tots els instruments.

Exemple III: Filangieri, X, 2, entrada de l'ambaixador del Rei d'Espanya.

10. «El dia 21 del susdit mes del 1486 entrà a la ciutat de Nàpols l'ambaixador de sa majestat el Rei d'Espanya, i van anar a trobar-lo el Comte de Potenza, el Comte de Menafra, el fill del senyor don Arricho, el bisbe i cinc macers i molta altra gent, i deu trompetes i dos tamborinos i quatre bifare [piffari=xirimies] i molts triomfs.»

Exemple IV: Entrada de l'ambaixada turca

Ogie che sono li XVII de noviembro 1494 sopraditto anno [...], in trao in la città de Napole lo inbasciatore de Turche [...] Et ditto inbasciatore ebe granne onore quando in trao in Napole, con tronbette, bifare et altre sune, er perzune.¹¹

Aquesta imatge ens presenta quatre músics muntats a cavall, amb actitud d'obrir el pas a l'ambaixada turca.

Dos d'aquests músics toquen probablement trompetes, amb una sola mà, amb les galtes inflades i mantenint l'instrument en elevació frontal, del qual pegen, segons Filangieri, les armes aragoneses.

El tercer músic toca, sens dubte, una flauta de tres forats prou llarga, amb la mà dreta, mentre que amb l'esquerra percudeix un tamborino,¹² de talla mitjana o petita. A diferència

Exemple IV: fo.104v, entrada de l'ambaixada turca a Nàpols.

11. (traducció parcial) «Avui que és el 17 de novembre del 1494, entrà a la ciutat de Nàpols l'ambaixador turc, [...] I el dit ambaixador tingué gran honor quan entrà, amb trompetes, xirimies i altres sons [instruments, músics], i persones.»

12. Per economia, utilitzaré la paraula **tamborino** per designar genèricament tant les diferents menes de tambors percudits al mateix temps i

dels primers dos, no té pas les galtes inflades... El tamborino sembla penjar d'una corda o corretja de la mà dreta del músic, però la corda no es veu del tot (¿potser passa pel braç?). La posició de la maceta és curiosa: la mà està per sobre del gra de la maceta (la maceta treballa cap per avall, doncs) potser per culpa de la distància considerable entre el cos del músic a cavall i el tamborino. No es veu que hi hagi cap bordó per la banda de sobre del tamborino.

La flauta, en tot cas, és de la tipologia de les de tres forats amb campana, freqüent a la iconografia de les flautes-amb-tambor del segle xv. La posició de la mà a l'extrem inferior de la flauta denota un instrument que funciona per producció d'harmònics; s'hi veuen dibuixats tres o quatre forats a la part inferior i cara amunt del cilindre de la flauta (tres de dibuixats amb una rodoneta, potser un altre una mica més fosc).

El quart músic toca un instrument de vent, potser una altra trompeta, i ho fa sostenint l'instrument amb una sola mà i amb les galtes inflades. No sembla que pugui ser una xirimia, que s'hauria de tocar forçosament amb les dues mans; si és una trompeta, és més llarga que les altres i no porta bandera ni decoració.

El músic tamborino amb una flauta de tres forats es troba doncs amb dues trompetes a la seva dreta i probablement una altra a la seva esquerra. Ara bé, per què la descripció diu *tronbette, bifare et altre sune*? ¿Hem d'entendre per *bifare* la flauta de tres forats + tamborino, i no pas com s'acostuma a fer, interpretant *bifare* com a *piffari*, és a dir «xirimies»? Probablement no; els dibuixos no reproduïen tots els instruments esmentats al text (vegeu l'exemple V).

---

per la mateixa persona que fa sonar un aeròfon (sigui aquest de la tipologia que sigui), com el propi músic que ho fa. La Cronaca parla sempre de *tamborrine*, i les fonts catalanes de l'època, de *tamboret*.

Exemple V: coronació d'Alfons II

8 de maig del 1494:

Et in primis innante de tutta la giente andavano **trombette schiate** numaro XXXXVI, et ditte trombette portavano **ippune...**, et **tamborrine** numaro XII, et **bifare** numaro X, et **liute badose** et **arpe** et **tremmune senza** numaro de tutte quiste sune, et **tamburre grusse a piede** numaro IIII, et sey **tamburre grusse** sopra a tre mule, che le sonavano tre **schiaive nigre...**; et tutte quiste sune andavano tramezzate infra alla giente, lo quale venivano gran copia de **gintilhomini baruni cavaliere** et de tutte. Appriesso veneva lo Conte de Broienza, che portava lo standardo in mano...et appriesso veneva...che portava la spata della iustitia in mano...lo scuto...lo cimmiere...et appriesso veneva...lo quale andava iettanno li dinare per la giente.¹³

Una vegada més el dibuix no pot representar la totalitat dels instruments esmentats: del centenar d'instruments esmentats, la il·lustració mostra solament **3 trompetes naturals**, i **2 o 3 tamborinos (amb flauta de 3 forats i tambors petits)**. Certament que el text escrit sembla, quant al nombre i distribució d'instruments, més de fiar que els dibuixos necessàriament limitats per l'espai disponible. Per tant, crec que les *biffare* del text precedent s'han d'entendre com a «xirimies», encara que no surtin a la imatge. Els termes organològics emprats en el document semblen prou coherents: quan hi ha flautes amb tambors als dibuixos, el mot és *tamborrine*, i de vegades es citen al text però no es veuen als dibuixos; el mateix passa amb les *biffare* i amb altres instruments, tant si la quantitat d'instruments de les llistes ha estat exagerada (per donar més rellevància a l'esdeveniment) com si no.

13. (Traducció parcial) «...al davant de tota la gent hi anaven 46 trompetes *schiate*, i els dits trompetes duïen jupes i 12 tamborinos, i 10 xirimies, i llaüts *badose* i arpes i *tremmune* en gran nombre de tots aquests instruments, i 4 tambors grossos a peu, i 6 tambors grossos a sobre de tres mules, tocats per tres esclaus negres...»

Exemple V: Filangieri, XXV, seguici de la coronació d'Alfons II.

*Exemple VI: Batalla sota Castell Nou
amb flautes i tambors*

El 7 de juliol de 1495 el poble de Nàpols s'aixecà en armes contra els francesos que ocupaven la ciutat. La situació general és que el rei Ferrante torna a conquerir certes places fortes de Nàpols que havien estat ocupades pels francesos. Enganyats per una acció inesperada de Ferrante al port, els francesos han de capitular i Ferrante fa una entrada triomfal a la vila, aclamat per la població.

La crònica descriu amb detalls totes les operacions militars, els llocs on passen, el trajecte d'entrada del rei i l'ambient de festa que regnà a la ciutat durant tres dies per celebrar el retorn de Ferrante.

La imatge corresponent representa com a mínim dues situacions diferents: la primera, a la part superior, és la sortida del castell dels francesos armats, el mateix dia de l'arribada de Ferrante; i la segona, a la part inferior de la il·lustració, representa les escomeses entre francesos i napolitans a la Plaça de l'Om i al barri del Port, el mateix dia 7 de juliol del 1495. Al mig, dos músics corren i es projecten endavant, tocant a la vegada, seguits o precedits per soldats o per civils. L'escena té un moviment extraordinari.

És notable també la indumentària dels músics: el de més a l'esquerra va vestit com els tamborinos que precedeixen les esquadres de soldats d'infanteria de l'exemple VII. Però l'altre va vestit com un joglar o un bufó... ben bé com si estigués més per ballar una morisca¹⁴ que per lliurar-se a una batalla. ¿Potser els francesos van ser sorpresos en plena festa per l'ardit de Ferrante?

Fixem-nos ara en els instruments: cadascun dels músics

14. Els vestits de colors molt contrastats, calces, mitges, camisa, mànigues, barret (amb orelles de formes animals), pintats al manuscrit original amb magnífics colors marró, vermell, blau, maragda i violeta, constitueixen una indumentària que recorda molt la dels tamborinos que apareixen amb una freqüència extraordinària en les escenes de *morisques*, *moresques* i altres danses i representacions d'aquest gènere tan prolífic en aquesta època.

Exemple VI: fo. 118r, batalla sota el Castell Nou.

porta un tambor, molt més gros que els que hem vist en altres contextos de seguici cerimonial, que toca amb la mà dreta amb una maneta llarga i gruixuda, mentre que amb l'esquerra toca a la vegada una flauta de tres forats, prou llarga, amb la part inferior acampanada. La situació és de batalla, de persecució, i els músics estan en plena acció, bufen, corren i toquen a la vegada...!

*Exemple VII: Mobilització de l'exèrcit catalano-aragonès
al so de flabiols i tambors*

a dì IIII del ditto mese de ottobre et anno ut supra [1495]
fo d'acordio la Maistà del sig. Re Ferrante [...] della treua che
avevano fatta con lo Castiello Novo [...] Et la giente d'arme nustre
con li fante, zoè lo campo ordinato senne annaro a mettere campo
a fronte de Salerno [...] ¹⁵

El dibuix presenta cinc grups de soldats en formacions compactes; cadascun dels grups és precedit per un estendard amb les armes catalano-aragoneses i per un músic. Almenys tres d'aquests músics toquen.

Toquen amb l'esquerra un instrument curt, de poc més d'un pam de llargada, prou gruixut de diàmetre, amb la mà al centre de l'instrument. Si no és un flabiol tal i com l'entendem avui, ho sembla. Els flabiolaires podem reconèixer fàcilment la posició dels dits, amb el polze per sota, tres dits a la part superior de l'instrument i un dit xic prou enlaire.

Al mateix temps, els músics de la il·lustració porten penjat al plec del colze esquerre un tambor gros, sense riscles exteriors, encordat en ziga-zaga, proveït d'un sol bordó gruixut a la part de sota. El fan sonar amb una maceta accionada per la mà dreta, formant angle recte amb el braç, encarada amunt, en una posició emprada pels flabiolaires del segle xx. La maceta és gruixuda, aparentment més que el flabiol, i acaba en bola.

15. (Traducció parcial): «La nostra gent d'armes amb la infanteria se n'anaren, en formació, a parar el camp davant Salern».

Exemple VII: fo. 126r, l'exèrcit en formació.

Aquesta mateixa disposició dels soldats amb aquests mateixos músics la tornem a trobar en la il·lustració de la revista de les forces de Nàpols feta per Gian Carlo Tramontani el 23 d'octubre de 1495.

Exemple VII: Filangieri LXX, revista de les forces de Nàpols.

Recapitulació

1. *Trompeteria*

En el conjunt del manuscrit es veuen dos tipus d'aeròfons d'embocadura: les trompetes naturals (tocades en posició entre horitzontal i enlairada, i en grups de dos o tres músics) i, més rarament, un instrument que sembla més llarg que aquelles, i que sol aparèixer tocat en una posició més baixa i descendent, i sempre sol. Entre el segle XV i el XVI, en notícies sobre els ministrils de la ciutat de Barcelona¹⁶ trobem referències a distincions clares entre instruments d'aquesta família (trompetes, trompes, trompetes grans, trompetes bastardes embanderades...), però no sabia precisar a quins corresponen els de la *Cronaca*.

2. *Trompes e fluviols*

Em caldrà ara fer una digressió, i retrauré un document d'uns anys abans per demostrar que, en l'època de què parlem, ja fa temps que es troben associats i en un context heràldic els noms dels *trompetes* i dels *tabalets*, és a dir, dels qui toquen trompes i *fluviols*. Es tracta potser de la primera referència a *fluviol* amb *tabalet* que n'especifica l'ús.¹⁷

Disapte á 17 de Noembre 1459, en Dietari apar que en lo Consell de cent tingut dit die se digue que com â suplicació de la Ciutat sie estat donada â la dita Ciutat certa Reliquia, ço es un dit de la ma de la Verge St.^a Candida, semblaria esser necessari que li sie fet un bell Reliquiari, ê que sie mes, ê sie feta una Capella al Hospital de St.^a Creu ahont ab solemne professó sie posat, ê mes per dotarne lo dit Hospital del dit Joyell, ó Reliquia,

16. Manual de Novells Ardits, vol. II, pàg. 323; citat a Mn. Francesc de P. Baldelló, *La música en Barcelona*, Llibreria Dalmau, Barcelona, 1943, pàg.123.

17. No és la referència més antiga als mots *fluviol* i *tamboret*, però sí la primera notícia coneguda de l'ús heràldic concret d'aquests instruments.

ê que asso sie publicat per las trones, y á 23 de dit mes los Consellers, ê Adm[inistrad]ors ajustats en la Plassa de St. Jaume ab lo Governador, ê molts Cavallers, Ciutadans, Mercaders, ê altres notables Prohomens de cascuns Staments anaren â la Seu, ê aquí en lo Altar major ahont era la dita Reliquia encastada en un bell Reliquiari, se feu solemne Ofici, lo qual feu lo Patriarca qui dix la missa ab notable Sermó, ê finit lo dit Ofici precedents 13 Trompetes, ê 3 tabalets ê ab sobre vestes, ê panons de la Ciutat anants sonants ab llurs trompes, ê fluviols, é sis Sonadors de corda qui sonaven devant la Custodia de la Reliquia isqueren de la dita Seu per lo Portal major dressant vers lo Palau Bisbal, ê tirants â la Plassa de St. Jaume, ê axí dret camí portaren, ê meteren la dita Reliquia en la Capella major de dit Hospital qui ere empaliada, ê ornada per rebre la dita Reliquia, la practica, ê orde del portar, ê acompanyar es la seguent, que prechíen les dites trompetes, é fluviols, apres tot lo Clero ab la Bandera de Sta. Eulalia, ê los ganfanons de la dita Seu, ê apres lo dit Patriarca qui portave la Reliquia, ê apres venían lo dit Governador, Consellers, ê molta notable gent, ê dones en nombre infinit». ¹⁸

O sigui, a mitjan segle xv:

Al davant de la processó hi ha	<i>13 Trompetes, ê 3 tabalets</i>
Que anaven sonant	<i>Ab llurs trompes, ê fluviols</i>
La practica e orde del portar és	<i>Precedien dites trompetes, é fluviols</i>

Sembla que a partir d'aquí poguem considerar que

– Els *trompetes* [¿trompetes~trompetés~trompeters?] toquen, en contextos heràldics, la *trompa* i no necessàriament la *trompeta*.

– *Tabalets* vol dir les persones que toquen *fluviol* i *tabalet*.

A la *Cronaca del Ferraiolo* la formació de trompetes i *fluviols* amb tabalets hi apareix repetidament, en uns usos ce-

18. Rúbriques de Bruniquer, vol. I: 318.

rimonials idèntics als del relat barceloní. Noti's que si bé *fluviol* podria ser tant l'instrument que avui coneixem amb aquest nom com una flauta de tres forats, per les il·lustracions de la *Cronaca* (vegeu exemples III, IV, V) hem de pensar que es tracta de flautes de tres forats, almenys en aquest cas concret.

Val la pena ressaltar els aspectes funcionals i d'equilibri sonor que devia aconseguir aquesta formació de *trompes e flaviols*:

En els exemples veiem que el tamborino és petit, i potser de més bon portar dalt del cavall que els exemplars que hem vist en la infanteria; la música no té necessitat de ser molt forta o aguda, aquí no cal organitzar el moviment dels soldats, és una desfilada a cavall. La flauta de tres forats pot ser suficient per fer-se sentir i advertir de l'arribada de la comitiva, alternant amb les trompetes o tocant plegades. De fet, les trompetes heràldiques funcionen exactament amb el mateix principi d'emissió dels harmònics que la flauta de tres forats, però no sabem com s'ho devien fer per tocar junts, si alternaven, si feien veus... En qualsevol cas, hom pot estar molta més estona seguida tocant flauta-i-tambor que no la trompeta heràldica.

3. *Xirimies*

Em sembla evident que la il·lustració de la dansa (exemple II) i potser alguna altra mostren aquests instruments d'inxa, usats extensament a l'època com a instruments de la dansa alta.

4. *Altres instruments*

Les il·lustracions de la *Cronaca* mostren alguns instruments que no són esmentats al text, com les parelles de músics de flauta travessera i tambor dels francesos i dels suïssos. Igualment, el text esmenta molts instruments que no surten a les il·lustracions; d'aquests voldria esmentar la gamma de tambors grossos que apareix al text de la coronació (exemple

V), uns que es toquen «a peu» i uns altres, encara més grossos, carregats en mules, que es devien tocar en parelles.

Filangieri XLII: els francesos.

Filangieri LXXVII: entrada dels suïssos.

Tercera part: Els tamborinos en funcions heràldiques

Les il·lustracions de la *Cronaca del Ferraiolo* demostren, si més no, la coexistència en un període determinat i en un mateix nivell social de dues tipologies de flautes-amb-tambor, en uns usos heràldics aparentment diferenciats. Ara com ara no hi ha gaire informacions ni de com funcionaven ni de fins a quin punt eren complementaris. Tampoc no se sap del cert si la pervivència de l'instrument de tipologia *flabiol* en els segles xv i xvi és un fenomen només catalano-aragonès o si era més difós, ni si aquest instrument es mantenia en contextos de cort i de ciutat només per a usos militars.

Tanmateix, aquestes i altres preguntes són potser respostes per a Thoinot Arbeau, que escriu del tema (¡des de França!) cent anys més tard.

Les referències d'Arbeau als usos militars de les flautes i els tambors

El 1588 Thoinot Arbeau publica la seva famosa *Orchésographie*, tractat per aprendre a tocar el tambor i la flauta-amb-tambor, i a ballar. Arbeau és un mestre de dansa que, ja vell, recapitula en aquesta obra els coneixements d'aquest ofici de tota la seva vida i fins de l'època dels seus pares, o sigui, de bona part del segle xvi.

Després d'unes consideracions mítiques sobre la música i la dansa a l'antiguitat, entra en matèria per instruir el seu alumne Capriol. Capriol es deleix per aprendre a ballar, i la primera cosa que li explica Arbeau és que hi ha dos tipus de dansa principals: la dansa militar i la dansa recreativa. I també que, abans d'aprendre a ballar, ha d'aprendre a tocar el tambor militar, la flauta, el fifre,¹⁹ l'arigot o flajol amb el tamborino, i que ha d'aprendre a caminar a compàs de la marxa guerrera, i que després de tot això ja en parlaran.

Li explica que els instruments que s'utilitzen per a la marxa

19. *Fifre* en francès, i en català: pifre, pífol, flautí.

guerrera són les trompes i les trompetes, les *litues* i els clarins, els corns i les cornetes, les túbies, els *fifres*, els *arigots* (*flajol & fluttot nommé arigot*, en un altre passatge), els tambors... Arbeau parla també del *tambour des perses* i del *tambour duquel usent les françois*.

Li n'explica les virtuts i usos, en una descripció exemplar de què sigui un instrument heraldicomilitar. Queda clar que, siguin flautes travesseres o rectes, aquestes tocodes amb una mà o amb dues, és el tambor qui porta la veu cantant...

Fragment 1: tipologies de flautes

(Arbeau) Nous appellons le fifre une petite flutte traverse à six trous, de laquelle usent les Allemandz & Suysses; & d'aautant qu'elle est percee bien estroitement de la grosseur d'un boulet de pistolet, elle rend un son agu: *aulcungs usent en lieu de fifre dudict flajol & fluttot nommé arigot, lequel selon sa petitesse à plus ou moings de trouz, les mieulx faits ont quatre trouz devant & deux derriere*, & est leur son fort esclattant, & pourroit on les appeller petites Tibies, par ce que premierement on les faisoit de Tibies & iambes de Grues. Les Ioueurs desdicts tambour & fifre sont appelez du nom de leurs Instruments, quant nous disons de deux soldats, que l'ung est le tambour & l'autre le fifre de quelque Capitaine (...)²⁰

Fragment 2: els instruments de la dansa recreativa

(Arbeau) Il vous fault premierement premettre qu'à la similitude du tambour, duquel nous avons parlé cy dessus, on en

20. «(Arbeau) Anomenem *fifre* una petita flauta travessera amb sis forats, que fan servir els alemanys i els suïssos, i posat que la perforació [de la cama] és força estreta, de la mida d'una bala de pistola, dona un so agut. Alguns utilitzen, en comptes de l'esmentat *fifre*, el que en diuen *flajol*, *fluttot* o *arigot*, el qual segons la seva grandària té més o menys forats; els més ben fets en tenen quatre al davant i dos al darrera, i llur so és molt esclatant, i hom els podria anomenar petites Túbies, perquè primer hom les feia amb túbies i cames de grues. Als que toquen els sobredits tambor i *fifre* se'ls anomena pel nom de llur instrument, com quan diem de dos soldats que l'un és el tambor i l'autre el *fifre* d'algun Capità.»

a fait un petit que l'on appelle tabourin à main, long d'environ deux petits pieds & un pied de diametre, que Ysidorus appelle moiye de Simphonie, sur les fonds & peaulx duquel on colloque des fillets retors, en lieu qu'au grand tambour on y met sur le diametre de l'ung des fonds seulement un double cordeau (...) ²¹

Penso que no és per casualitat que Arbeau reserva el *fifre i l'arigot* amb el tambor per a la música militar, mentre que no presenta la flauta de tres forats amb el *tabourin de main* fins que parla de la dansa recreativa. És probable que per a la música militar calgui un so particularment potent (*fort éclatant*, en diu Arbeau, parlant dels *fifres* i dels *arigots*, aquests *flajols* amb 4 forats davant i 2 darrera...), resultat que no es pot aconseguir amb una flauta de tres forats com la que presenta (amb una fonamental greu = G Sol).

Certament, la nostra lectura de les il·lustracions de la *Cronaca* pot il·luminar-se amb aquestes consideracions del segle següent. Les explicacions d'Arbeau són també congruents amb un altre aspecte dels dibuixos de la *Cronaca del Ferraiolo*: són el context i la funció, així com la nacionalitat dels músics, els factors que determinen les tipologies organològiques hi que apareixen. Limitant-me només al conjunt flauta-i-tambor, puc fer aquestes consideracions:

– Quan són els catalano-aragonesos els qui toquen, la majoria de representacions cerimonials mostren flautes de tres forats amb tamborinos petits i músics a cavall; en canvi, a les representacions d'ambient militar d'infanteria s'hi continuen veient flautes de tres forats però amb tambors més grossos, i hi apareixen representacions explícites d'uns instruments que no

21. «Abans de res us cal saber que a semblança del tambor, del qual hem parlat més amunt, hom n'ha fet un de petit que en diuen tamborino de mà, de poc menys de dos peus d'alçada aproximadament i d'un peu de diàmetre, el qual Isidor anomena meitat de Simfonia, i sobre els fons i les pells del qual s'hi col·loquen uns filets retorçats, en canvi al gran tambor hom hi posa al diàmetre de solament un dels fons un doble cordill.» [A continuació, la descripció del bordó i de la flauta de tres forats].

poden ser altra cosa que flabiols, també amb tambors grossos. Evidentment aquestes combinacions de flautes i tambors són tocades per un mateix músic.

– A l'entrada dels francesos a Nàpols, al davant de l'estendard i dels soldats d'infanteria o al costat dels altres heralds o dels trompetes hi veiem representats dos músics, un dels quals toca amb dues manetes un tambor de tipus militar, amb bordó, i l'altre una flauta travessera (o flauta d'alemany, en la terminologia comuna dels segles xv i xvi, d'Arbeau entre d'altres) prou llarga i, per tant, de tessitura més aviat greu.

– Quan són els suïssos, que entren a Nàpols a peu, al costat de l'estendard amb la creu helvètica el dibuixant hi ha representat un músic tocant un tambor militar, amb dues macetes, de costat amb un altre que toca una petita i curta flauta travessera (o flauta d'alemany).²²

Epíleg

Probablement l'escassetat d'informació iconogràfica i organològica no permetrà mai d'arribar a conclusions definitives, caldria una quantitat important de documents com la *Cronaca*, a la vegada amb descripcions escrites i amb dibuixos de qualitat i de demostrada voluntat de figuració realista.

La *Cronaca del Ferraiolo* concentra en pocs folis i en el transcurs històric de pocs anys un nombre considerable de representacions del conjunt flauta-i-tambor, pràcticament en totes les tipologies i varietats d'aquesta formació i dels seus usos. El conjunt flauta-i-tambor, en qualsevol de les seves formes ha estat present en molts aspectes de la vida pública dels antics regnes europeus: solemnitats, ambaixades, processons, entrades reials, execucions... i també, i aquesta crònica n'és una prova excepcional, flabiols i flautes amb tamborinos han

22. O sigui, el conjunt flauta i tambor encara avui en dia emblemàtic, per exemple, del carnaval suís de Basilea: els fifres i els tambors tocats per parelles de músics.

estat emprats per a funcions militars, tant en moments d'organització de les tropes com en combat.

Confio que aquestes aportacions ajudin a entendre millor la importància que aquests instruments han tingut durant els segles precedents, particularment entre el final de l'Edat Mitjana i el Renaixement.